Milli ideya XXI əsrin yeni geosiyasi çağırışları fonunda

IV MƏQALƏ

Milli ideya və milli ideologiyanın müqayisəsi

XXI əsrin yeni çağırışları fonunda milli ideyada tarixi yaddaşın cəmiyyəti birləşdirici aspektdə yeri və rolunun konseptual müəyyən edilməsi üçün müəyyən nəzəri təhlillər vacibdir. Bunu milli ideologiya kontekstində reallaşdırmaq gərəkdir.

Müstəqil dövlətlərdə milli ideya bütün hallarda (o cümlədən fəlsəfi və siyasi-nəzəri yanaşmalarda) milli ideologiya fonunda özünü təsdiq edir və eyni zamanda, funksiyasını yerinə yetirir. Milli ideyanın məzmun, mahiyyət və məqsəd sərhədləri milli ideologiya çərçivəsində ola bilər. Həmin anlamda milli ideya milli ideologiyanı məqsəd baxımından aşmamalıdır. Bu, milli ideya ilə milli ideologiyanın fəlsəfi müqayisəsinin mərkəzi tezisidir.

Çünki fəlsəfi yanaşsaq, milli ideya ilə milli ideologiyanı iki anlayışın qarşılıqlı münasibətlərində dərk etməliyik: Birincisi, onları "millilik" birləşdirir, yəni mahiyyətləri, məzmunları və məqsədləri "milli" adlandırılan məfhumun semantik və funksional özəllikləri ilə bağlıdır. İkincisi, onların fəlsəfi anlamda fərqləri "ideya" ilə "ideologiya" anlayışlarının məna yükü ilə müəyyən edilir.

Millilik

"Millət", "milli", "milli mənsubluq" anlayışlarına fəlsəfə, hüquq, sosiologiya və kulturologiyada fərqli izahlar verilir. Biz burada "millilik" anlayışı altında Vank Olivye (ABŞ) və A.Y.Suxarev (Rusiya) mənasında "vətəndaşlıq" və "milli dövlət" anlayışlarının məna çalarlarının kəsişmə sahəsində mövcud olan, Aristotel anlamında "bu cəmiyyətə və ya bu dövlətə məxsus" olan fenomen kimi qəbul edirik. Yəni bu anlamda etnik mənsubluğu inkar etmədən əsas kimi fərdin vətəndaş olaraq kollektiv identikliyini dərk etməsi dərəcəsi ilə bağlı təsəvvür edirik. Bu mənada da vətəndaşı olduğun dövlətin "milliliyi"ni və üzvü olduğun cəmiyyətin özəlliyini əsas tutaraq düşünmək və yaşamaq qabiliyyəti deməkdir. "Milli fərd" mənsub olduğu etnosun deyil, üzvü olduğu cəmiyyətin və vətəndaşı olduğu dövlətin maraqlarını daha əhəmiyyətli sayır. Burada "milli dövlət" konkret millətin "özünütəyin formasının" (V.Olivye, A.Y.Suxarev) rəmzi ifadəsi kimi dərk edilir.

Deməli, milli dövlət, hər şeydən öncə, cəmiyyətin və xalqın iradəsini ifadə edir. Millilik müasir müstəqil dövlət üçün dövlətçiliklə vətəndaşlığın sintezində anlam kəsb edir. Bu bağlılıqda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin həmişə "Dövlət Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edir" fikrini səsləndirməsini xatırlayaq.

O cümlədən, 2024-cü il fevralın 14-də keçirilən andiçmə mərasimində İlham Əliyev demişdi: "44 günlük Vətən müharibəsi, bir daha demək istəyirəm, bizim əyilməz ruhumuzu göstərmişdir, Azərbaycan xalqının iradəsini göstərmişdir, Azərbaycan dövlətinin gücünü göstərmişdir. Xalq bir yumruq kimi birləşdi və cəmi 44 gün ərzində bütün tarixi və strateji vəzifələr təmin edildi... Əldə edilmiş bütün nailiyyətlərin mənbəyi Azərbaycan xalqıdır, onun mənə göstərdiyi inam və onun vahid amal ətrafında birləşmə bacarığıdır. Biz, doğrudan da, bütün dünyaya sübut etmişik ki, böyük xalqıq, biz öz taleyimizi özümüz həll edirik, ölkə qarşısında duran problemləri özümüz heç kimin köməyi olmadan həll edirik və əsaslı şəkildə həll edirik".

Məsələnin digər tərəfi isə vətəndaşlıq və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması ilə əlaqəlidir. Dövlət başçısı bu bağlılıqda bəyan etmişdir: "Biz bundan sonra da Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması ilə bağlı addımlar atacağıq. Azərbaycan xalqının həmrəyliyi əsas uğurlarımızdan biridir. İkinci Qarabağ müharibəsindəki parlaq Qələbə bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qruplar, bütün xalqlar Azərbaycan Bayrağı altında birləşib. Bu Qələbədə, bu tarixi Zəfərdə ölkəmizdə yaşayan hər bir xalqın öz dəyərli töhfəsi var".

Beləliklə, millilik müasir mərhələdə milli dövlətçilik və vətəndaşlıq anlayışları ilə sıx bağlılıqda dərk edilir. Təkrar etmək istərdik: millilikdə dövlətqurucu etnosun etno-mədəni, tarixi, siyasi, idarəetmə təcrübəsi aparıcı yer tutur.

Artefakt

"Artefakt" latıncadan tərcümədə "insan məharəti qanunları üzrə yaradılmış" məfhumunu ifadə edir. Yəni artefakt insanın yaradıcı fəaliyyətinin məhsuludur. Artefaktın mədəni mahiyyətli olması üçün onun təcrübə vahidi kimi mövcudluq xarakteristikaları ilə simvolik məzmununu sintez etməsi lazımdlr. Bu o deməkdir ki, şüuri hadisə olaraq artefakt real mədəni mahiyyətini o zaman alır ki, birincisi, şüurda mövcudluğu davamlı və dayanıqlı olur, ikincisi, müəyyən rəmzi məzmunu ehtiva edir.

Bu, mürəkkəb idraki prosesdir və burada onun detalları üzərində dayanmaq faydalı olmazdı. İdeya kontekstində əsas məqam artefaktın psixoloji, iradi və məntiqi "fakt" kimi özünütəsdiq əsasında mədəni mühitdə konkret məzmun almasından ibarətdir. Bu, artefaktın idraki məfhum kimi, intellektual fakta çevrilməsi və orada özünü təsdiq etməsi deməkdir. Yəni artefakt intellektin gündəminə gətirilməlidir. Bu halda onun şüuri təcrübə olmaq imkanı meydana gəlir.

Belə alınır ki, artefakt şüuri təcrübə formalarından biri kimi məntiqi məzmun aldıqdan sonra intellektin gündəminə gətirilir və intellektual fakt kimi dərketmə prosesinin elementlərindən biri statusunu alır. Bununla artefaktın psixoloji və şüuri mahiyyəti kültür mühitində intellektual əməliyyat sayəsində özünü təsdiq etməsi nəticəsində o, əyanilәşir, aktuallaşır və reaktuallaşır (təkrar-təkrar özünütəsdiq edir).

Deməli, birincisi, müasir fəlsəfi-elmi baxışlara görə, ideyanın yaranmasında artefakt ciddi rol oynayır, ikincisi, buna baxmayaraq, hər artefakt ideya ola bilmir. Millilik məsələsində də ideyanın milli olması kökündə artefaktın kültür mühiti kontekstində koqnitiv (sırf idraki) və funksional özəllikləri dayanır. Burada artefaktın intellektual fakta çevrilərək rəmzi məna kəsb etməsi həlledici rol oynayır.

İdeya

İdeya artıq artefaktdan daha çox semantik və funksional anlam kəsb edir. İdeyaya fərqli tərif verirlər, lakin bütün hallarda ideyada məqsəd, dünyanı dərk etməyə istiqamətlənmək və hətta onu dəyişmək çaları əksini tapır. Bu anlamda ideya forma ilə məzmunun vəhdəti də ola bilər. İlahi qaynaqlı şərtlərdən formalaşa və ya birbaşa insan şüurunun özünün yaratdığı fenomen ola bilər.

Bundan başqa, hər bir variantda ideyanın formalaşmasında sosial, psixoloji, məntiqi, intellektual və mədəni artefaktlar ciddi rol oynayırlar. Çünki artefaktlar kökdən insanın fərdi mövcudluğu və fəaliyyəti ilə kollektiv reallıq arasında mənəvi, şüuri və iradi bağlantıları qurur. Artefakt konkret fərdiliyi kollektiv gerçəkliklə uyğunlaşdıran məntiqi-psixoloji proses kimi ideyanın bazasında dayanır. Buna görə də ideyanı daha çox zəka hadisəsi kimi də dərk etmişlər (Platon). Platona görə, ideya əşyanın həqiqi məzmunu, nümunəsi, modelidir. Dekard isə ideyanı əşyanın mahiyyətinin insan şüurunda inikası (əks olunması) kimi təsəvvür edirdi. Hər iki yanaşma üçün ortaq olan məqam ideyanın məzmun, şüuri və intellektual fakt və məqsəd kimi praktiki-tətbiqi aspekti də özündə ehtiva etməsindən ibarətdir.

Milli ideya

İdeyanın yuxarıdakı təsvirindən belə alınır ki, o, şüuri və intellektual fakt kimi həmişə konkret kollektiv mühitlə sıx bağlıdır. İnsanın artefaktları müəyyən məqsəd və məzmunda aktuallaşmasa və özünü təsdiq etməsə, onun ideyaya çevrilməsi prakitiki baxımdan faydasızdır. Bu halda artefakt yalnız sonrakı fəlsəfi, elmi və s. araşdırmalar üçün nəzəri və abstrakt (mücərrəd) arqument rolunu oynaya bilər. İdeyanın isə praktiki-tətbiqi imkanları kontekstində mənası vardır.

Onu vurğulayaq ki, fəlsəfədə ideyadan konseptə və ondan konsepsiyaya məntiqi keçidlər məhz onun reallaşması kontekstində dərk edilir. Belə ki, "konsept" hər hansı hadisələrin dərk edilməsi, izahı üçün müəyyən anlam tərzi, aparıcı ideyalar sistemidir. Lakin bu səviyyədən məntiqi baxımdan daha ümumi və yüksək olanı konsepsiyadır ki, onda anlayışların sistemi mövcuddur.

Bu yanaşma prizmasında milli ideya artefaktın intellektual fakt statusunda kollektiv özşüurda cəmiyyətin mövcudluğu və inkişaf etməsini ehtiva edən əsas faktorlar kompleksidir. Yəni milli ideya milli özşüurun əsas atributudur (ayrılmaz tərkib hissəsi). O, ona görə millidir ki, verilən tarixi mərhələdə bütövlükdə toplumu əhatə edən mühitdə cəmiyyətin mövcudluq və inkişaf şərtlərinə uyğun olan kontekstləri təmsil edir. Yəni ideya o zaman "milli" olur ki, cəmiyyət miqyasında kollektiv şüurun özşüuru üç aspektdə dominant rol oynayır. Birincisi, kollektiv şüurda konkret intellektual artefaktlar aktual yaddaş elementi kimi dayanıqlıdır, ikincisi, özşüur fərdi və toplum miqyaslarında cəmiyyətin maraqlarına köklənir, üçüncüsü, kollektiv şüurun yaddaş keyfiyyəti praktiki müstəvidə feili keyfiyyətin yaranmasında fəal rol oynayır. Xeyli mürəkkəb olan bu fəlsəfi tezisləri daha aydın şəkildə izah edək.

Öncə, şüurun fərdi və kollektiv səviyyələrində ümumi maraqları ifadə edən elə "faktlar" olmalıdır ki, onlar keçici deyil, dayanıqlı və yaddaş olmaq səviyyəsində mövcud olsunlar. Bunun üçün onlar fərd və kollektiv üçün intellektual fakt "gerçəkliyi" statusuna yüksəlməlidirlər. Sonra, intellektual dayanıqlı fakt kimi, şüur vahidləri yaddaşın reaktuallaşması (təkrar-təkrar aktuallaşması) sayəsində davranışın davamlı elementinə çevrilməlidir. Yəni milli şüur özşüurun yaddaş və praktiki fəaliyyət aspektlərinin sintezində formalaşa bilər. Burada cəmiyyət həyatında şüuri faktın mədəni fakta çevrilməsi zəruri və əsas şərtdir. Bundan kənarda milli şüur faktiki mövcud olmur! Daha sonra, milli şüur daim özşüurun (fərdin və toplumun özşüuru statusunda) cəmiyyət maraqlarına köklənmiş artefaktlarını yaddaşın intellektual fakt kimi praktiki fəaliyyətdə təzahür etməsi mexanizmlərini aktiv saxlamalıdır. Yəni milli özşüur özünü aktivləşdirə biləcək mexanizmləri həyata keçirmək üsullarına malik olmalıdır.

Bu qısa izahlardan milli ideyanın fəlsəfi dərki ilə bağlı bir neçə qənaət alınır. Birincisi, milli ideyanın praktiki və tətbiqi olması üçün həmişə yaddaşa (o cümlədən, tarixi yaddaşa) ciddi ehtiyacı vardır. Burada milli ideya tarixi yaddaşın toplumun kollektiv maraqlarına uyğun tərəfinin aktuallaşmasını tələb edir. Lakin tarixi yaddaşın toplum birliyinə əngəl olan artefaktlarını da diqqətdən kənarda saxlamır, çünki cəmiyyətin maraqlarının müəyyən edilməsində onlar neqativ faktlar kimi, istiqamətverici rol oynayırlar. Bu məqam kifayət qədər nəzərə alınmadıqda milli şüur zaman-zaman tənqidi düşüncə qabiliyyətini itirir ki, bu da sonucda ya məhvə, ya da şovinizmə aparıb çıxarır. Toplumda özünə yalançı və əsassız istisnalıq keyifyyəti aşılayır. Belə bir yanaşma tədricən özünütəcrid, riyakarlıq, özündən razılıq, ifrat eqoizm, ultraradikallıq, şovinizm, "kollektiv şizofreniya" və s. kimi təhlükəli amillər meydana gətirir. Dünyada hazırda bu mərəzlərdən ən çox ziyan görən toplumlardan biri erməni cəmiyyətidir. Başqaları da var. Buna görə də fərdi və kollektiv miqyaslarda tənqidi düşüncə mədəniyyətinin daim inkişaf etdirilməsi dövrün tələblərinə uyğun milli ideyanın yaranmasında ciddi rol oynayır.

(ardı var)

Füzuli QURBANOV,
XQ-nin analitiki,
fəlsəfə elmləri doktoru